

BİBLİYOGRAFYA

Orta Asya'da Muğkale hafriyatında bulunan vesikalar, Soğdiyskiy Sbornik, Leningrad, 1934, 121 sah.

Son on yıl içinde Türkistan'da yapılan kazıların önemlilerinden biri Semerkand'dan 120 kilometre doğuda vaki Muğkale denilen bir harabede 1933 de yapılan kazıdır. Bulunan vesikalara göre bu harabenin Soğd meliki (Dehkanı) Dīvāstīç'in şatosu olduğu anlaşılmıştır.

Soğd meliki Dīvāstīç, Orta Asya Arap fatihlerinden Kutaybe'nin muasıdır. Kazıtta bulunan vesikalar bu Soğd meliki'nin arşivasını teşkil etmektedir. Bu vesikalardan 25 i kâğıt, 23 ü değnek (tahta) ve 33 ü deri üzerine yazılmıştır. 76 vesika soğdeca, 3 vesika çince, bir vesika arabca, biri de şimdilik tâyin edilemiyen bir dilde yazılmıştır.

Muğkale hafriyatında elde edilen bu vesikalar üzerindeki ilk inceleme ve araştırmaların verdiği neticeler Sovyetler Akademisi tarafından Soğdiyskiy Sbornik (Soğd Mecmuası) adıyla neşredilmiştir (1934). Bu eserde Soğdeca uzmanı A. A. Freiman, arkeolog A. İ. Vaselyev, sinolog A. S. Polyakov bay ve bayan Kraçkovskiy'lerin etüdleri vardır.

Prof. A. A. Freiman'ın ihzarî raporunda verdiği malûmata göre soğdeca vesikaların okunması ve aydınlatılması zamana mütevakıftır. Şimdilik şüphesiz olarak anlaşılan cihet - bu vesikalardan bir kısmı Dīvāstīç'e veya onun tarafından başkalarına yazılan mektuplardır.

18 vesikada Dīvāstīç'in adı geçmektedir. Birkaç vesikanın hesap işlerine ve alış veriş muamelelerine ait olduğu anlaşılmaktadır.

Soğdeca vesikalarda Dīvāstīç kendisini «Soğd meliki, Semerkand efendisi» (S y w d y k M L K, S m ' r k n d ç M R ' y d y w ' s t y ç) tesmiye etmektedir; muhabirleri de ona böyle hitap ediyorlar. Bazan M L K ideogramı yerine γ W β W kullanılıyor.

Prof. Freiman'ın mütaleasına göre, İslâm tarihlerindeki adı geçen G u r e k 'in «الخشيد السفد افشين سمرقند» (Yakubi, c. II, s. 10) unvanına Dīvāstīç'in M L K ve M R 'y unvanları uymaktadır. Soğd dilinde «hükümdar» anlamını ifade eden üç kelime tespit edilmiştir, ki 'ihšid, γwt'w ve γwβw kelimeleridir. Bunların semantik nüvansları aydın değildir.

MLK ve MR'Y kelimeleri ise aramadan soğdecaya geçmiş ve «hükümdar» anlamını ifade eden ideogram olarak kullanılmıştır. Soğdeca vesikalarda Dīvāstīç'in adından başka birçok şahıs adları geçmektedir. Coğrafi isimlerden şimdilik Semerkand, Penekend şehirleri ve Zerefşan زرفشان ırmağının bir kolu olan Kştut (Kwštwt) çayı adları tesbit edilebilmiştir.

Profesör Freiman bu vesikalardan birkaç tanesinin transkripsiyonuyle tercümesini vermiştir. Dīvāstīç tarafından kendi memurlarından birine yazılan mektubun metni ve tercümesi Freiman'a göre, şöyledir:

- 1 MN Sγwdyk MLK'sm'rkdç
- 2 MR'y dyw'styç't prm'nd'r

- 3 'wtw drwth rty ç'nkwrn
 4 mn' n'mk pçwzy rty kw'sky
 5 ?
 6 kpç dβ'rkw dβry' rtydyç
 7 'pstnh L'kwny'
 8 MN sγwdyk MLK' sm'rkndç
 9 MR'y dyw'styç't prm'nd'r
 10 wtth

Tercümesi ¹ :

- 1 Soğd meliki Semerkand efendisi
 2 Dīvāstīç'ten Fermandara
 3-4 Selâm; ne vakit ki namemi alırsan
 6 Âli (makama) hediye olark . . ölü vermek
 7 Gerektir ve hiç bir veçhile üzülmeğe lüzum yoktur.
 8 Soğd meliki, Semerkand efendisi.
 9-10 Dīvāstīç'ten Fermandara wtth

Bu mektupta adı geçen Fermandara γmyr adlı birinin mektubu da bu vesikalar arasında bulunmuştur. Dīvāstīç tarafından Fermandara yazılan mektupta sadece adı yazıldığı halde γmyr adlı biri ona «Tanrı, hükümdar Fermandar 'wtw» diye hitap ediyor. Bu mektup şöyle başlıyor: «*Tanrı hükümdâr Fermandar wttw'a bendesi γmyr'dan cevap ve çok saygı...*»

Bu mektuplardan anlaşıldığına göre Fermandar Dīvāstīç'in tabii'lerinden olmakla beraber o günkü Soğd ülkesinin büyüklerinden biri idi.

Çince vasikalar, sinolog A. S. Polyakov'un mütaleasına göre, Soğd ülkesine ticaret malı olarak gelmiş ve yahud Arap fütühatının ilk devirlerinde Türkistanla Çin İmparatorluğu münasebetlerinin sıklaştığı esnada Soğd'u ziyaret eden bir Çin elçilik hey'eti üye-

¹ Tercüme harfiyen yapıldığına göre mak-sat iyi anlaşılıyor.

lerinden birinin arşivasında kalmış olacaktır. Bu vesikaların buldukları Soğd ülkesiyle alâkası yoktur. Bu vesikalardan biri Gansu vilâyetinde bulunan garnizon âmirlerinden birine yazılmıştır; üzerinde gösterilen çince tarih 3 mart 706 milâdî tarihine mutabıktır.

Arapça vesika Muğkale hafriyatından biraz önce bu civarda bir çoban tarafından bulunmuştu. Bunun da Muğkaledeki Dīvāstīç şatosundan çıkarılan arşivaya aid olduğu anlaşılmıştır.

16 satır ihtiva eden bu arapça vesika Profesör İ. J. Kraçkovskiy ile eşî bayan V. A. Kraçkovskaya tarafından tetkik edilmiştir. 42 sayfa tutan bu tetkikte vesikanın deşifresi ve tarihinin tayini, metin ve tercüme, adları geçen şahıslar, metnin izahı, vesikanın yazıldığı materyal ve şekli, harflerinin analizi, vesikanın tarihî önemi bahis mevzuu edilmiştir.

Vesikanın metni şöyle deşifre edilmiştir :

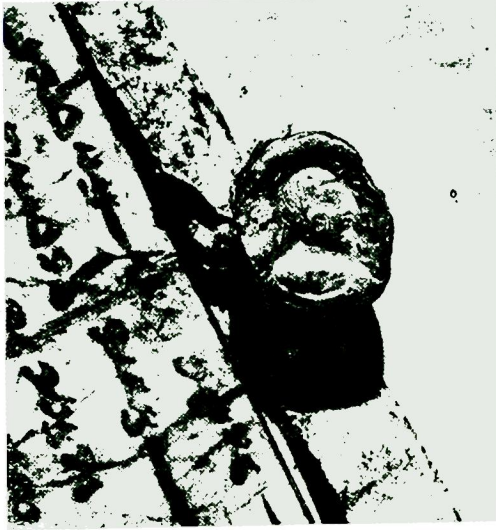
- ١ بسم الله الرحمن الرحيم
 ٢ للامير الجراح بن عبدالله من مولاہ ديوا
 ٣ سقى السلام عليك ايها الامير
 ٤ ورحمة الله فاني احمد اليك
 ٥ الله الذي لاله الا هو
 ٦ اما بعد [. . .] اصلح الله الامير وامتع
 ٧ به فاني [. . .]
 ٨ للامير حاجتي و حاجه ابني طرخون وان الا
 ٩ مير امتع الله به ذكر ابن طرخون بخير
 ١٠ فان را الامير من الراى ان يكتب
 ١١ الى سليمان ابن ابى السرى فبعث بها

الى الامير

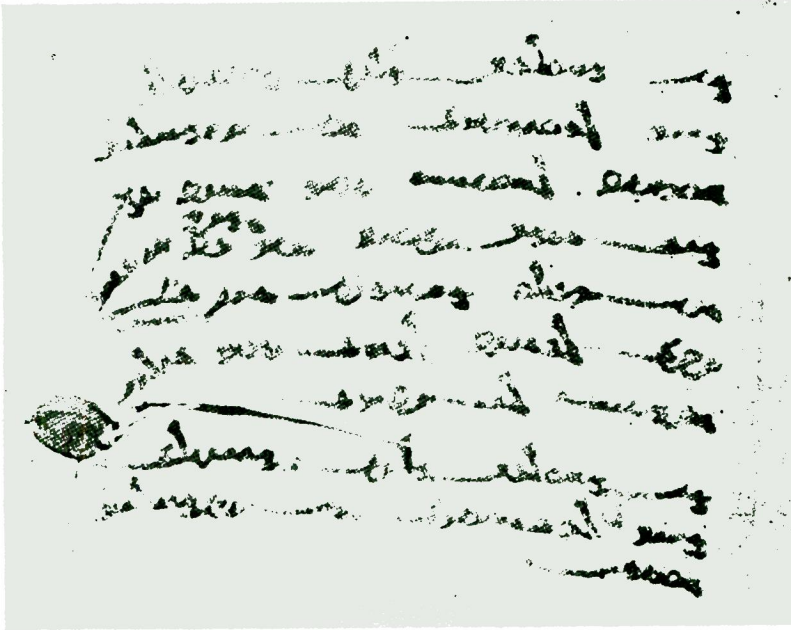
- ١٢ فليقبل او يامر لى الامير بدابة من دواب
 ١٣ البريد فايث عليها غلامى يات بها
 ١٤ الامير فان الله جعل قدم الامير لاهل
 ١٥ المط [. . .] غياث ورحمة
 ١٦ اسئل الله ل [. . .] والسلم عليك
 ايها الامير ورحمة الله

Profesör Kraçkovskiy bu vesikayı şöyle tercüme ediyor :

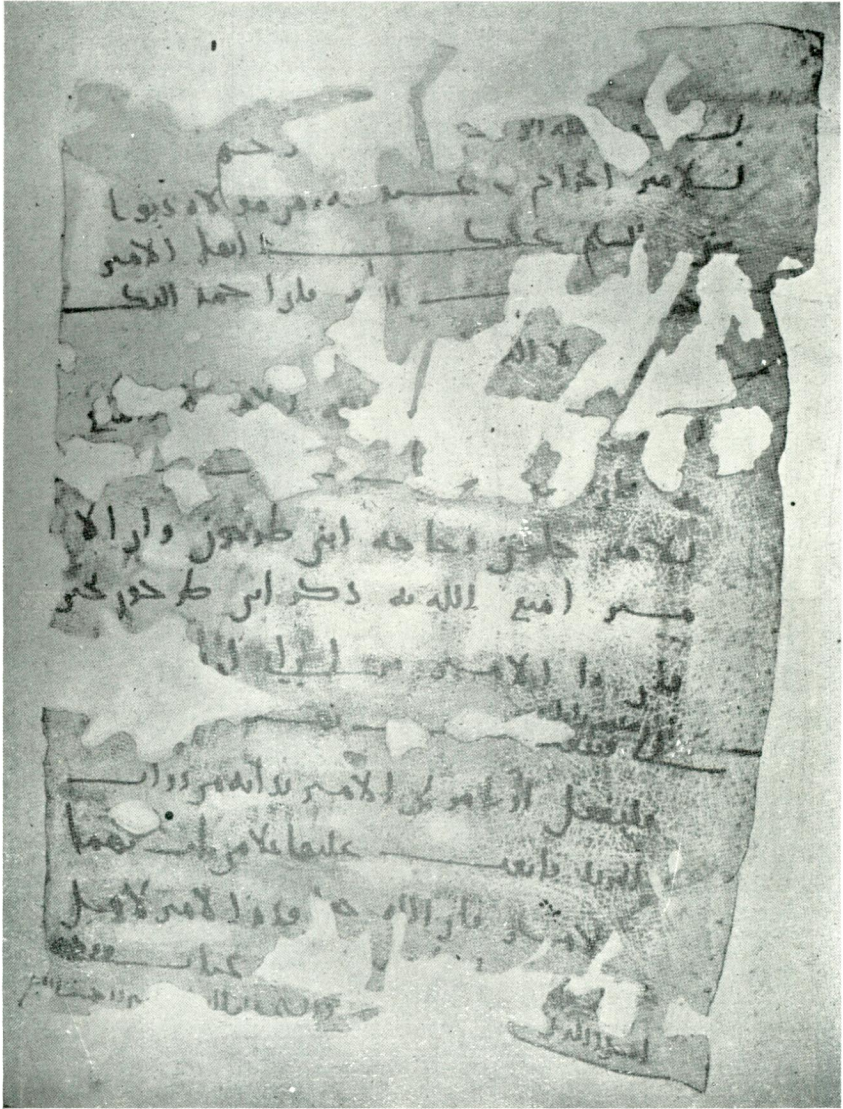
«Emir el-Cerrah bin Abdullah'ın

Divastiç'e yazılmış bir mektup 5 B 4

Divastiç mektubu ve mührü 24 a 2

Divastîç Şatosu arşivinden çıkmış arapça vesika

mevlâsı Dîvâstîç'den. Ya Emîr, selâm sana ve Allah'ın rahmeti olsun. Seni Allahı öğüyorum, ondan başka Tanrı yoktur. Sonra.... Cenabı hak emire salâh versin ve korusun. Ben.... Emîre benim ve Tarhun'un iki oğlunun ricası [ihtiyaçlarımız] vardır. Malûmdur ki Emîr, Allah onu korusun, Tarhunun oğullarını iyilikle hatırlamıştır. Eger Emîr, Süleyman İbni Abu-s-Sarî bunları (Tarhunun oğullarını) Emîre göndermek için yazmağa karar verirse bunu yapсын. Yahut Emîr bana posta atlarından bir at (verilmesini) emir buyurursa Tarhunun oğullarını kendi uşağım ile Emîre gönderirim. Malûmdur ki Cenabı hak Emîr rütbesini, ehli (aile veya ahali) için kılmıştır... Merhamet ve yardım... Allahtan... İçin dua ediyorum.... Allahın selâmı ve rahmeti sana olsun ey Emîr»

Bu vesikada adı geçen şahıslar El - Cerrah bin Abdullah, Tarhun, Süleyman İbn Abu-s-Sarî ve Dîvâstî (ç) dir. Profesör Kraçkovskiy vesikanın târihini bu şahıs adlarının yardımıyla tayin etmeğe muvaffak olmuştur. Bunlardan Tarhun İslâm kaynaklarından malûm olup Semerkand — Soğd hükümdarı Tarhun'dur. Arap kaynaklarına göre bu hükümdar hicretin 95 inci yılında (m. 708-709) Arap Emîri Kutaybe ile sulh muahedesi akdetmiş ve 91 hierî tarihinde (709-710) kendi tebaaları tarafından öldürülmüş ve bir rivayete göre intihar etmiştir². Vesikada zikredilen « Tarhunun iki oğlu » profesör Kraçkovski'ye göre işte bu Arap dostu maktul hükümdarın oğulları olması lâzımdır.³ Bununla beraber vesikanın tari-

hini tayin için de Tarhun adının bulunması yeter görülmüştür.

Vesikanın tarihini kesin olarak tayin etmek için Emir-el-Cerrah bin Abdullah'ın adı yardım etmiştir. Bu emir hakkında kâfi derecede tarihî malûmat vardır. Irak naibi meşhur Haccac'ın mektebinde yetişmiş kumandanlardan biridir. Onun hakkında Tabarî:

« هو بعد سيف من سيوف الحجاج (At-Tabarî Leiden, II, s. 1354) demiştir. El-Cerrah 99 Hicrîde (= Miladî 717 yılının sonlarında) Horasan valisi tayin edilmiş ve 100 üncü yılın Ramazan ayında (= Nisan 719) azledilmiştir; yani Horasan valisi makamını bir sene beş ay işgal etmiştir. Binaenaleyh bu vesikanın 719 Nisanından önce ve 718 başından sonra yazılmış olduğu kat'î olarak tayin edilmiş oluyor. Bu mektubun El-Cerrah'a gönderilmeden arşivada kalması da, ihtimal ki, azil haberinin Dîvâstîç'e malûm olmasıyla izah olunabilir. Kraçkovskiye göre bu müsvedde değil, gönderilmek üzere hazırlanmış mektup idi. El-Cerrah 112 H. de (730) Azerbaycan valisi iken Merc Ardebil muharebesinde şehid olmuştur.

Vesikada adı geçen üçüncü şahıs Süleyman ibn Abu-s-Sarîdir.

Bu isim o kadar bozulmuştur ki ancak başka kaynakların yardımıyla meydana çıkarılmıştır. Süleyman ibn Abu-s-Sarî, emevilerden halife Ömer (717-720) zamanda Semerkand'ın maliye işlerini idare etmiş ve mektubu yazan Dîvâstîç'in son günlerindeki olaylarda da rol oynayan bir şahıs olmuştur. Bu vesika da البريد (posta) münasebetiyle adı geçmesi de tabiidir, Tabarinin verdiği malûmata göre (II. s. 1364), Halife Ömer ona yazdığı mektuplarda posta işlerini teşkilâtlandırmasını ve ıslâh etmesini istemişti.

Profesör Kraçkovskiye göre Dîvâs-

² Soğdeca vesikalari tetkik eden Profesör Freiman aşağıda görüleceği veçhile, Arap kaynaklarındaki bu malûmatın hakikate uymadığını iddia etmektedir.

³ Tarhun için Kutaybe şöyle demiştir :
انا تأثر بدم طرخون كان مولاي وكان من اهل ذمق
(Tabarî II s. 1481).

tîç adı bu vesikalar sayesinde ilk olarak ilim sahasına girmektedir. Arap kaynaklarında bu isim o kadar tahrif edilerek yazılmıştır ki Orta Asya arap futuhatı tarihiyle uğraşan âlimler (Barthold, Gibb, Wellhausen) den hiç biri bundan bahsetmege cesaret edememişlerdir⁴. Bunlardan yalnız Caetani bunun adını tahrif edilmiş Divaşi şeklinde yazmıştır (Chronographia, 1307, § 1).

Profesör Kraçkovski'ye göre, bu vesikanın keşfi birçok meseleleri aydınlatmaktadır. Hele, Kutaybe'nin ölümünden sonra Orta Asya'da yerli kavimlerle araplar arasındaki münasebetleri daha iyi aydınlatmak için Dîvâstîç arşivası çok önemli kaynak teşkil edecektir. Bu güne kadar Orta Asya'daki arap fütuhatı tarihiyle meşgul olan âlimler arap kaynaklarında bulunan mâlûmata şüphe ile bakarlardı. Hele Tabarî'nin al-Medâini'den naklen Dîvâstîç ile arablar arasında geçen olaylara dair verdiği malûmat «tarihten ziyade epik rivayetler» telâkki edilirdi. Halbuki Dîvâstîç'in arşivası al-Medâini rivayetlerini tekid ediyor. Şayanı dikkattir ki Dîvâstîç'in adı bile onun rivayetinde soğdca şekline uygundur ويقال ان ديواسق دهقان سمرقند (matbu nüshada; واسمه ديواسج فارسى بوه ديواسق; دیواسقى، دیواسج، دیواسقى، Tabarî, II. s. 1446). El-Medâi'nin rivayetına göre Dîvâstîç'in arablarla son muharebesi şatosundan bir fersah mesafede bulunan Küm denilen karyede vuku bulmuştur (فتلقوه من القلعة على فرسخ في قرية يقال لها كوم، Tabarî II. s. 1447). Filvaki Dîvâstîç'in şatosu olduğunda hiç bir şüphe olmayan Muğkale bugün de Küm adı taşıyan ırmağın ve kasabanın civarında bulunmaktadır.

⁴ Arap kaynaklarında Divâstîç'in adı şu şekillerde görülmektedir:

ديواسق، الديواسقى، ديواسى، ديواسى، الديواسى، ديواسق، ديواسق، ديوسى، ديوسى، ديوسى، ديوسى، الزواشى، الرواشى.

Dîvâstîç'in ölümü bu vesikayı yazdığından üç yıl sonra vukubulmuştur. 103 de (721) Sa'id al-Harâşi Horasan valisi tayin edildikten sonra Soğdlarla Arabların arası açıldı. Dîvâstîç Penc kend ahalisi ile Abgor kalesine sığındı. Dîvâstîç karşı, Emîrin emrile, vesikada adı geçen Süleyman ibn Abu-s Sarî kumandasındaki müfreze hareket etti. Dîvâstîç hayatının bağışlanması şartıyla teslim oldu ve derhal al-Harâşiye gönderildi. al-Harâşi onu iyi kabul ederek bir müddet yanında gezdirdikten sonra idam ettirdi. Kafası Irak'a gönderildi, sol kolu Süleyman ibn Abu-s-Sarî'ye verildi. (722).

«Soğd Mecmuası»nın neşrinden iki yıl sonra yazdığı bir etüdünde⁵ A. A. Freiman bu vesikaların incelenmesiyle birtakım yeni meseleler meydana çıktığını bildirmektedir. Soğd takvimi hakkında al-Bîrûni'den bugüne kadar elde edilen bilgilere Muğkale arşivası yepyeni malûmat ilâve ediyor ki «Soğd takvimi» meselesinin yeniden incelenmesini icabettiriyor.

Bu vesikalara dayanarak A. A. Freiman meşhur Tarhun طرخن un da Dîvâstîç olduğunu iddia etmektedir. Onun fikrine göre Tarhun - Divastîç 710 da öldürülmüş veya intihar etmiş değildir. «Semerkand efendisi ve Soğd meliki» olarak beş yıl hükümdarlık ettikten sonra azledilmiş ve Penc kend Tarhanı olarak 722 ye kadar yaşamıştır. «Dîvâstîç'in on dördüncü yılı» tarihini taşıyan bir vesika «Panç tarhanı» adına yazılmıştır ki bu Tarhanın Dîvâstîç olduğuna hüküm etmek mümkündür.

Freiman'a göre T a r h u n kelimesi Tarhan'ın Soğdca telâffuzundan başka bir şey değildir; türkçe kelimedir, türk

⁵ A. A. Freiman. Üzerlerinde tarih yazılan soğdca Muğdağı vesikaları (Trudi Instituta Vostakovedeniya, 1936, X. XVI, S. 137-165).

hükümdarları tarafında Soğd meliklerine verilen unvandır. Kraçkovskiy tarafından incelenen arapça vesikadaki «Tarhunun iki oğlu» cümlesindeki tarhun'ı da bu unvanı taşıyan biri olarak kabul etmek gerektir.

Vesikalardaki tarihlere (date) göre arap kaynaklarındaki Tarhun'un «öldüğü» tarih, Dīvāstīç'in «Soğd meliki ve Semerkand efendisi» unvanından ayrılıp «Pençkend efendisi» unvanını taşımaya başladığı tarihe tesadüf ediyormuş . . .

A. A. Freiman'ın bu faraziyesi diğer vesikalarla da isbat edilirse, Kutaybenin muasırları olan Gurek, Tarhun ve Dīvāstīç gibi Soğd hükümdarları hakkında arap kaynaklarının verdikleri malûmatın yeniden incelenmesi icap edecektir.

Bu vesikalara göre Dīvāstīç 710 dan sonra «Soğd meliki ve Semerkand efendisi» unvanından ayrılarak doğuya doğru çekilmiş ve Türk hakanlarından aldığı «Tarhan» unvanıyla 721 tarihine kadar Pençkend'de oturarak Ferganeyi idare etmiştir.

Gök Türklerin Soğdak seferleri de tam bu zamanlara (712 ve 721) tesa-

düf eder. Bu tarihlerde Orta Asyada cereyan eden Türk-Arap mücadelesinde Dīvāstīç'in türkler tarafında bulunduğu ve Ferganeyi Türk hakanının vasalı sıfatıyla idare ettiği anlaşılmaktadır.

Freiman'ın sonra neşrettiği beş vesikada Dīvāstīç çok mütevazı unvan taşıyor: «Penç (kent) efendisi Dīvāstīç».

Bu vesikalardan birini Freiman şöyle tercüme ediyor.

Penc efendisi Dīvāstīç'in sekizinci yılı, nisan ayı, Xwarroç günü timar reisinden Axuastavak 20-20-3 kusursuz deri (post) aldı»⁶.

Şayanı dikkattirki Dīvāstīç Emir Elcerraha yazdığı arabca mektubda hakiki bir müslüman gibi görünüyorsa da Soğdca vesikalar onun ve tebaalarının eski dinlerinde ayak dirediklerini açıkça göstermektedir.

Dīvāstīç'in Arşivasının bütün muhteviyatı tetkik edildikten sonra Orta Asyada arap futuhatı devrinin bugünkü durumundan daha çok aydınlatılacağını beklemek yerinde olur.

6 A. A. Frieman. Datirovanniye soğdiyskiye dokumente . . . 140.

ABDÜLKADİR İNAN